

Emevî Devletinin Irak Bölgesi Son Genel Valisi Yezid b. Ömer b. Hübeyre

The Last Governor General of the Umayyad State of the Iraq Region Yazid b. Omar b. Hubayra

Zekeriya Çelik*

Dr. Öğrencisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ve Sanatları Bölümü, Rize, Türkiye

PhD Student., Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology, Department of Islamic History of Art, Rize, Turkey

zcelik6142@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-4418-0798>

*Corresponding Author / Sorumlu Yazar

İhsan Arslan

Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye

Professor, Ondokuz Mayıs University, Çarşamba Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Samsun, Turkey

ihsan.arslan@omu.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0003-4790-0711>

Mehmet Şamil Baş

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ve Sanatları Bölümü, Rize, Türkiye

Assistant Professor, Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology, Department of Islamic History of Art, Rize, Turkey

mehmetsamil.bas@erdogan.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-3171-4909>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.31591/istem.1466792

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 08.04.2024

Accepted / Kabul Tarihi: 14.06.2024

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2024

Cite as / Atıf: Çelik, Zekeriya - Arslan, İhsan - Baş, Mehmet Şamil. "Emevî Devletinin Irak Bölgesi Son Genel Valisi Yezid b. Ömer b. Hübeyre". *İstem* 43 (2024), 169-186.

<https://doi.org/10.31591/istem.1466792>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "Authors retain the copyright of their works published in the journal, and their works are published under the CC BY-NC 4.0 license. / Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır."

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem>

Emevî Devletinin Irak Bölgesi Son Genel Valisi Yezid b. Ömer b. Hübeyre

Öz

Yaklaşık bir asır hüküm süren Emevî devletinin kuruluşundan itibaren en sıkıntılı bölgesi Irak olmuştur. Bunun bilincinde olan Emevî halifeleri, Irak bölgesini Muâviye b. Ebî Süfyan'dan itibaren kudretli valiler eliyle yönetmeyi genel politika haline getirmişlerdir. Devletin ilk kuruluş yıllarında bölgenin iki önemli idari merkezi olan Basra ve Kûfe, tecrübeli ve mutedil yöneticiler eliyle idare edildi. Ancak bu şekilde bölge tam manasıyla itaat altına alınmadı. Muaviye'nin, Basra valisi Abdullah b. Âmir'i azledip yerine Ziyâd b. Ebîh'i atamasıyla bölgede sertlik yanlısı yönetim anlayışı başlamış oldu. Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be'nin vefatından sonra burası da Ziyâd b. Ebîh'e bağlanınca bölgede tam manada Emevî hakimiyeti sağlanmış oldu. Aldülmelik b. Mervân'ın Haccâc b. Yusuf'u Irak bölgesinin tamamına yönetici olarak atamasıyla başlayan genel valilik uygulaması, Ömer b. Abdülazîz döneminde kaldırılmış olsa da ondan sonraki dönemlerde devletin yıkılışına kadar devam etti. Emevîlerin son döneminde merkezdeki iktidar mücadelesi nedeniyle eyaletlerde de istikrar iyice bozulmuştu. Başkentteki iktidar mücadelesinden zaferle çıkan Emevîlerin son halifesi Muhammed b. Mervân yönetimi ele geçince, Yezid b. Ömer b. Ömer b. Hübeyre'yi Irak genel valiliğine getirmişti. İbn Hübeyre, valiliği döneminde Irak bölgesinde son kez Emevî devletinin egemenliğini tesis etmeyi başarmış olsa da Abbâsî ihtilalcilerinin ilerleyişini durduramamıştı. Merkezden halifenin öldürüldüğüne dair gelen haberlere rağmen direnişini sürdüren vali, kendisine gönderilen eman mektubundaki güvencelere binaen Abbâsî yöneticilerine teslim oldu. Bir süre Ebû Câfer Mansûr'un yanında kalan İbn Hübeyre, verilen sözlerin tutulmaması nedeniyle kendisine kurulan bir tuzakla öldürüldü.

Anahtar Kelimeler: Emevî Devleti, Vali, İbn Hübeyre, Irak Bölgesi, Abbâsî İhtilali.

The Last Governor General of the Umayyad State of the Iraq Region Yazid b. Omar b. Hubayra

Abstract

The most troubled region of the Umayyad state, which ruled for about a century, has been Iraq since its establishment. The Umayyad caliphs, who were aware of this, made it a general policy to govern the Iraqi region by powerful governors from Mu'awiya b. Abi Sufyan onwards. In the early years of the state, Basra and Kufa, the two important administrative centres of the region, were administered by experienced and moderate rulers. However, the region could not be completely subjugated in this way. When Mu'awiya dismissed Abdullah b. 'Amir, the governor of Basra, and appointed Ziyad b. Abih in his place, a harsh administration approach started in the region. After the death of the governor of Kufa, Mughira b. Shu'be, this place was also connected to Ziyad b. Abih, and the Umayyad rule was fully established in the region. The practice of general governorship, which started with the appointment of Hajjaj b. Yusuf as the administrator of the entire Iraqi region by al-Adulmalim b. Marwan, was abolished during the reign of 'Umar b. 'Abd al-'Abd al-'Aziz, but it continued until the collapse of the state in the following periods. In the last period of the Umayyads, the stability in the provinces had deteriorated due to the power struggle in the centre. When the last Umayyad caliph Muhammad b. Marwan, who emerged victorious from the power struggle in the capital, took over the government, he appointed Yazid b. 'Umar b. 'Umar b. Hubayra to the governorship of Iraq. Although Ibn Hubayra succeeded in establishing the sovereignty of the Umayyad state for the last time in Iraq during his governorship, he could not stop the advance of the Abbâsîd revolutionaries. The governor, who continued his resistance despite the news from the centre that the caliph had been killed, surrendered to the Abbâsîd rulers based on the assurances in the letter of emanation sent to him. Ibn Khubayra, who stayed with Abû Ja'far Mansûr for a while, was killed in a trap set for him due to the broken promises.

Keywords: Umayyad State, Governor, Ibn Hubeyra, Iraq Region, Abbâsîd Revolution.

Giriş

Emevî devletinin yönetilmesi en zor bölgesi şüphesiz Irak idi. Çünkü bölge başta Emevî muhalifi Hz. Ali taraftarları ile Hârîcilerin yoğun olarak yaşadıkları bir yer konumundaydı. Buna bir de fetih hareketleri sonucunda Müslümanların haki-miyetine giren şehirlerdeki gayr-i müslim unsurlar eklenince, bölge son derece karmaşık bir beşerî yapıya sahip olmuştu. Bununla birlikte Irak, devletin doğu fe-tihlerinin merkez üssü olması ve fetihlerden elde edilen gelirler nedeniyle hazine için gelir kapısıydı. Bunun yanında tarıma elverişli verimli arazilerdeki ürünlerden toplanan vergilerle de dikkat çekiyordu. Bütün bu nedenlerden dolayı Emevî hali-feleri bölgeye idareci tayin ederken daha seçici davranmışlardır.

Irak bölgesi sayılan bu gerekçeler nedeniyle idaresi zor bir bölge olmasına karşın, yine aynı nedenlere bağlı olarak Irak valiliği görevi ise prestijli bir idari makamdı. Bu anlamda halifeden sonraki en yüksek yönetici olarak adlandırılabilen Irak genel valileri, Emevî devletinde adlarından hep söz ettirmişlerdir. Öyle ki bazı-ları yaptıkları faaliyetlerle halifelerden bile daha çok öne çıkabilmişlerdir. Emevî devletinde Ziyâd b. Ebîh ile oğlu Ubeydullah b. Ziyâd, Haccâc b. Yûsuf, Hâlid b. Ab-dullah el-Kasrî, Yusuf b. Ömer es-Sekafî ve Ömer b. Hübeyre adından söz ettiren başlıca Irak valileri olarak sıralanabilir. Bunlardan başka devletin yıkılış dönemin-de göreve getirilen Irak'ın son genel valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre de dikkat çeki-cidir.

Babası Irak'ın kudretli valilerinden olan Ömer b. Hübeyre ile ilgili çalışma¹ olmasına karşın; kendisi hakkında müstakil bir çalışma olmayan Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, dağılmakta olan Emevî devletinin en sıkıntılı bölgesinde göreve getiril-miştir. İlk etapta başarılı askeri faaliyetleri sayesinde Irak'ta son kez Emevî haki-miyetini sağlamayı başarmış ancak aynı başarıyı Abbâsî ihtilalcileri karşısında gös-terememişti. Bu çalışmada, Ebû Hanife'ye karşı tavrıyla da bilinen İbn Hübeyre hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler bir araya getirilmek suretiyle Emevîlerin Irak'taki son genel valisinin hayatı, faaliyetleri ve yönetim anlayışının ortaya ko-nulması amaçlanmıştır.

1. Nesebi ve Irak Genel Valiliğine Getirilişi

Ebû Hâlid künyesine sahip olan Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, Irak'ın kudretli valilerinden Ömer b. Hübeyre'nin oğludur. Aslen Şam'lı olan İbn Hübeyre 87/706 yılında doğmuştur.² Babası Ömer b. Hübeyre'nin tam adı ise Ömer b. Hübeyre b.

¹ Melek Yılmaz Gömbeyaz, "Emevîler Dönemi Bir Irak Genel Valisi Portresi: Ömer b. Hübeyre", *Karedeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2016), 120-156.

² Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk* (Beyrut: Daru'l Fikr, 1995), 65/324-325; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, ed. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1978), 6/313; Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beyrut: Daru'l İhyâi'l Tûrasi'l Arabiyye, 2000), 28/16; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut, 1996), 6/207; Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm, kâmus terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-musta'rebîn ve'l-musteşrikîn* (Beyrut, 2002), 8/185.

Muâviye b. Sükeyn b. Bağîz b. Mâlik b. Es'ad b. Adî b. Fezâre Ebu'l-Müsennâ'dır.³ Ebu'l-Müsennâ onun künyesidir.⁴ İlk yöneticilik deneyimini Velîd b. Yezîd zamanında Kinnesrîn bölgesinde yaptığını⁵ tespit ettiğimiz İbn Hübeyre'nin, buradaki yönetimine dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Kendinden önceki birçok valide olduğu gibi İbn Hübeyre'nin de Irak valiliği öncesindeki hayatına dair neredeyse hiçbir bilgi yoktur. Onun Irak genel valiliğine atanması ile ilgili ise iki rivayet olduğunu görüyoruz. Bunlardan birincisine göre onu Irak valiliğine İbrahim b. Velîd atamıştı. Buna göre Yezîd b. Velîd'in vefatından sonra hilafete geçen İbrahim b. Velîd, kendisinden sonra Abdülazîz b. Haccâc b. Abdülmelîk b. Mervân'ı veliaht olarak belirledikten sonra Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'yi Irak'a vali olarak atadı. Bunun üzerine İbn Hübeyre, daha sonraları kendi adıyla anılacak olan sarayın olduğu yere gitmiş, orada yaptırdığı sarayı kendisi ve ordusu için merkez edinmişti.⁶

İkinci ve daha çok tercih edilen rivayete göre ise İbn Hübeyre'yi Irak valiliğine 128/745 yılında Mervân b. Muhammed getirmişti.⁷ Taberî'deki rivayete göre Mervân b. Muhammed 127 yılı Zilkade ayında Şam'da işleri yoluna koyup, muhalifleri temizleyince Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'yi çağırarak onu Irak'a vali olarak göndermişti.⁸ Taberî'deki diğer bir rivayet de bu durumu desteklemektedir. Buna göre Yezîd b. Velîd vefat edip yerine İbrahim b. Velîd hilafete gelince, Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'i Irak valiliği görevinde bırakmıştı. Ancak Mervân b. Muhammed hilafeti ele geçirince İbn Ömer'in komutanlarından biri olan Nadr b. Saîd el-Haraşî'ye mektup yazarak kendisini Irak valiliğine getirdiğini yazmış Lakin Abdullah b. Ömer görevi ona devretmeyi kabul etmemişti. Bunun sonucunda ikili arasında dört ay kadar süren çatışma yaşanmıştı.⁹

Diğer bir rivayete göre de Mervân b. Muhammed halife Yezîd b. Velîd'in ölüm haberini alınca hilafete geçen İbrahim b. Velîd'in üzerine doğru yola çıkmış, önce Kinnesrîn'e varmıştı. O sırada buranın valisi Yezîd b. Velîd'in kardeşi Bişr b. Velîd idi. Mervân şehre varınca insanları kendisine biat etmeye çağırdı. Bunun üzerine orada bulunan Yezîd b. Ömer b. Hübeyre ile Kays kabilesi mensupları ona meyletmişlerdi.¹⁰ Rivayetten de anlaşılacağı üzere Velîd b. Yezîd zamanında Kinnesrîn'de vali olan İbn Hübeyre, Yezîd b. Velîd zamanında görevinden alınmış an-

³ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbü'l-eshrâf*, ed. Süheyl Zekkar - Rıyaz Zirikî (Beyrut: Daru'l Fikr, 1996), 5/265; İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 19/373.

⁴ Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Meârif* (Kahire: Daru'l Meârif, ts.), 408.

⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/313; Zirikî, *el-A'lâm, kâmus terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-musta'rebîn ve'l-musteşrikîn*, 8/185.

⁶ Ebü Hanîfe Ahmed b. Dâvûd Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, ed. Abdul Mut'im Âmir (Beyrut, ts.), 350.

⁷ Halîfe b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, çev. Abdülhâlik Bakır (Ankara, 2001), 459; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/313; Zirikî, *el-A'lâm, kâmus terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-musta'rebîn ve'l-musteşrikîn*, 8/185.

⁸ Ebü Câfer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târihu't-Taberî*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 7/350.

⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/337-345.

¹⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/320.

cak şehirde kalmaya devam etmişti. Mervân b. Muhammed'in gelişi ile de onun tarafında yer almıştı. Nitekim Mervan b. Muhammed'in hareketinin daha başında onun tarafında yer alması İbn Hübeyre'nin ilerleyen zamanlarda Irak genel valiliği görevine atanmasında etkili olmuş olmalıdır. Bu durumda rivayetler birlikte değerlendirildiğinde İbn Hübeyre'nin Mervân b. Muhammed tarafından Irak'a vali olarak atanmış olması daha doğru gibi durmaktadır.

2. İbn Hübeyre Irak'a Atandığında Bölgedeki Genel Durum

Hişâm b. Abdülmelik'in vefatından sonra Emevî devletinde hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı. İbn Kesîr bu durumu şöyle dile getirmişti: "Hişâm b. Abdülmelik ölünce Emevî hükümdarlığı da öldü. Cihad geriledi, yönetim sarsıldı. Hişâm'dan sonra Emevî hükümlerliği yedi yıl daha devam etse de bu süre ihtilaf ve kargaşa içinde devam etti. Nihayet Abbâsiler ayaklanıp ellerindeki nimet ve hükümdarlığı yağmaladılar. Bir kısmını öldürüp halifeliği ellerinden aldılar."¹¹ Bu tespite binaen Hişâm'dan sonra Velîd b. Yezîd ile başlayan bu döneme Emevî devletinin yıkılış dönemi diyebiliriz.

Velîd halife olunca Hişâm'ın görevlilerini azletmiş ve onlara çeşitli eziyetlerde bulunmuştu. O sırada Irak valisi olan Yusuf b. Ömer ise bu muamelenin dışında tutulmuştu. Yusuf b. Ömer'in azledilmemesinin nedeni ise Hişâm'ın yazışmaları arasında bulunan bir mektup idi. Buna göre Hişâm, valilerine Velîd'i veliahtlıktan azletmek için mektup yazmış ancak Yusuf b. Ömer bunu kabul etmemişti.¹² Dolayısıyla bu dönemde hanedan üyeleri arasındaki veliahtlık mücadelesi de ciddi bir boyuta ulaşmıştı diyebiliriz.

Velîd b. Yezîd hilafete geldikten bir süre sonra Yusuf b. Ömer'i azletmeyi düşünmüştü. Bu nedenle ona bir mektup yazarak kendisinden önceki halife Hişâm'a çokça mal getirdiğini hatırlatmıştı. Ona çıkıp gelmesini bildirmiş ve gelirken de yanında bir şeyler getirmesini istemiş ki böylece senin hakkında hüsnü zanda bulunabileyim diye eklemişti. Bunun üzerine Yusuf yanında bolca miktarda mal olduğu halde yola çıkıp Şam'a gelmişti. Şam'da karşılaştığı ileri gelenlerden biri ona Velîd'in kendisini görevden azledip yerine başka birini görevlendireceğini söylemiş, eğer buna engel olmak istiyorsan vezirlere bir şeyler vererek onların durumunu iyileştir diye de tavsiyede bulunmuştu. Yusuf, onlara verecek fazladan bir şeyinin olmadığını söyleyince bu kişi kendisine borç verebileceğini söylemişti. Yusuf ona sen onların halife nezdindeki yerlerini daha iyi bilirsin, dilediğin gibi onlara bu parayı dağıt demişti. O kişi parayı dağıtmış ve Yusuf'a başka tavsiyelerde de bulunmuştu. Bu tavsiyeleri yerine getiren Yusuf b. Ömer, Hâlid b. Abdullah'ı elli milyon dirhem karşılığında halifeden aldığı gibi Irak valiliği görevine de devam etmişti.¹³ Bu rivayet Emevî devletinin bu dönemde içinde bulunduğu durumu gös-

¹¹ Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, ed. Ziya Kazıcı, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), 10/13-14.

¹² Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer Ya'kubî, *Târihu'l-Yâ'kubî* (Beyrut, 2010), 2/261-262.

¹³ Belâzurî, *Ensâbü'l-üşrâf*, 9/116; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/246-247; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, →

termesi bakımından önemli olduğu gibi, Irak genel valiliği makamının da ne kadar kıymetli olduğunu göstermesi adına dikkate şayandır. Nitekim rivayete göre Yusuf b. Ömer bu görevde kalabilmek adına yüklü bir miktarda borcun altına girmeyi bile göze alabiliyordu.

Yusuf b. Ömer'den sonra Irak'a vali olan Mansûr b. Cumhûr ise yeni halife Yezîd b. Velîd'in yanında yer alarak bu makama ulaşmıştı. Mansûr'un, Yezîd ile birlikte hareket etmesinin nedeni kabilecilik duygularıydı denilebilir. Çünkü Yezîd'in yanında yer almasının nedenlerinden biri, selefi durumundaki Yusuf b. Ömer'in, eski vali Hâlid b. Abdullah'ı öldürmesi idi.¹⁴ Dolayısıyla Mansûr b. Cumhûr kendisi Yemenî kabileye mensup biri olarak idari anlayışını daha başlangıçta Kaysî düşmanlığı üzerine kurmuştu diyebiliriz.

Yemenî kabilelerin desteği ile iktidarı ele geçiren Yezîd b. Velîd onların tarafını tuttu ve idari görevlerde bu kabileden olanlara öncelik verdi.¹⁵ Yezîd'in Irak'a atadığı Mansûr b. Cumhûr ve diğer görevlileri, Kaysîlere kötü muamele etmeye başlayınca Hıms, Filistin ve Ürdün gibi yerlerde halife Yezîd'e karşı isyan girişimleri oldu. Emevî ailesinden bazıları da bu isyan hareketlerine destek oldular. Ancak halife Yemenilerin desteğiyle bu isyanları bastırdı.¹⁶ Halife bu durumu sakinleştirmek için Mansûr'u azlederek Ömer b. Abdülaziz'in oğlu Abdullah'ı Irak'a vali olarak atadı.¹⁷ Yusuf el-İş işe onun azledilme nedeni olarak kötü ve düzensiz yönetimi gerekçe göstermektedir.¹⁸

Mansûr b. Cumhûr halife Velîd b. Yezîd'i sarayında kuşatan ve onu öldüren gurubun içinde idi.¹⁹ Taberî'deki rivayete göre Velîd b. Yezîd 126/743 yılı Cemâziyelâhir ayının son günlerinde katledilmiş ve Yezîd b. Velîd'e biat edilmişti. Aynı gün yeni halife tarafından Irak genel valiliği görevine getirilen Mansûr b. Cumhûr Irak'a doğru yola çıkmış, Hîre'ye gelerek hazineyi kontrol altına almış ve halka alacaklarını dağıtmıştı. Ardından da emri altındaki yerlere görevliler atayarak yeni halife için bölge halklarından biat almıştı.²⁰ Daha sonra Hîre'deki komutanlara mektup yazarak önceki vali Yusuf b. Ömer'i tutuklamalarını onlardan istemişti. Ancak mektup Yusuf b. Ömer'in eline geçmiş ve Yusuf kaçarak Şam'a gitmeye karar vermişti.

→

5/443.

¹⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/286; Ebu-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, ed. Mertol Tulum, çev. Heyet (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 5/247; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, ed. Halil Şehade - Süheyl Zekkar (Beyrut: Daru'l Fikr, 2001), 3/136.

¹⁵ Ahmet Muhtar İbâdî, *fî't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî* (Beyrut, 1972), 12-13; Hüseyin Atvan, *Sîretü Velîd b. Yezîd* (Kahire: Daru'l Meârif, ts.), 311-312.

¹⁶ Muhammed Süheyl Takkûş, *Târihu'd-devleti'l-Ümeviyye* (Beyrut: Daru'n-Neffas, ts.), 194; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş (İstanbul: Kayihan Yayınları, 2011), 1/447.

¹⁷ Ali Aksu, *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı* (İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 2007), 260.

¹⁸ Yusuf el-İş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye* (Dimeşk Suriye: Daru'l Fikr, 1975), 304.

¹⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/286; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/241; İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 3/134; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab* (Kahire: Daru'l Meârif, ts.), 458.

²⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/286.

Belkâ denilen yerde akrabalarının arasında kadın kılığına girerek saklanmaya çalışan Yusuf b. Ömer yakalanarak hapsedilmişti.²¹ Böylece Mansûr b. Cumhûr, ilk etapta bölgede hakimiyeti ele geçirerek yeni halifeye itaat edilmesini sağlamıştı.

Mansûr kardeşi Manzûr b. Cumhûr'u da Horasân'a tayin etmişti. Ancak o sırada Horasân valisi olan Nasr b. Seyyâr, şehri terk etmeyerek idareyi Manzûr'a teslimi yanaşmamıştı.²² Nasr b. Seyyâr itaate yanaşmadığı gibi bölgeyi kendi idaresi altında tutarak halkı kendisine biate çağırması²³ dahası kontrolü altındaki yerlere kendi valililerini bile atamıştı.²⁴ Dolayısıyla Mansûr, Irak'ın merkezinde itaati sağlamış olsa da bölgenin tamamı için aynı şey söylenemez.

Mansûr b. Cumhûr Kûfe'ye Recep ayının sonlarında varmış, Şaban ayında ve Ramazan'ın sonuna kadar kaldıktan sonra görevden alındığı için bölgeden ayrılıp Şam'a dönmüştü.²⁵ Dolayısıyla Mansûr'un Irak valiliği iki ay sürmüştü ve daha sonra halife Yezid b. Velid tarafından azledilerek yerine Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz atanmıştı.²⁶

Halife, Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'i Irak'a vali olarak atadığında Mansûr'un ona itaat etmeyeceğinden endişe ederek Irak'ta bulunan Şamlı komutanlara mektup yazarak yeni vali İbn Ömer'den yana olmalarını istemişti. Ancak korktuğu olmamış ve Mansûr b. Cumhûr sorun çıkartmadan görevi yeni valiye devretmişti.²⁷ Bu süreçte Haricî Dahhak b. Kays eş-Şeybânî'ye karşı yeni valinin yanında yer almış ve pek çok fayda sağlamıştı. Ancak Abdullah b. Ömer'in ordusu hezimetle uğrayınca Mansûr kaçarak Vâsıt'a gitmişti. Burada Abdullah b. Ömer'e şöyle demişti: “ İnsanlar arasında bunlar gibisini görmedim. Niçin bunlarla savaşarak onların Mervân b. Muhammed'in üzerine gitmelerine engel oluyorsun. Onlardan hoşnut olduğunu söyle ve onları Mervân ile baş başa bırak. Böyle yaparsan bizi bırakıp Mervân'ın üzerine gideceklerdir. Bu sayede onlar birbirleriyle uğraşırken sen de yerinde rahat etmiş olacaksın. Eğer kazanırlarsa sen de onların yanında emniyet içinde olursun. Mervân galip gelirse ona daha dinç bir halde muhalefet edebilirsin. Kaldı ki bu mücadele uzun sürecek gibi duruyor.” Bunun üzerine Abdullah b. Ömer ona: “Acele etme! Biraz bekleyip durumu görelim” dediyse de Mansûr b. Cumhûr “Ne diye bekleyelim. Kaldı ki biz onlarla uğraşmaya devam ettikçe bu Mervân'ın işine yarayacak” dedi ve gidip onlara biat ettiğini bildirdi.²⁸ Böylece devlete muhalif bir hareket olan Hârîcilerin tarafına geçmiş olan Mansûr'un bu hareketinin nedeninin kabile asabiyetinden kaynaklanan siyasi bir

²¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/285-291; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/247-249; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 7/110-111.

²² Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/294-295; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/249; Muhammed Abdülhayy Muhammed Şa'ban, *Sadrü'l-İslâm ve'd-devleti'l-Ümeviyye* (Beyrut, 1987), 178.

²³ Takkûs, *Târihu'd-devleti'l-Ümeviyye*, 171.

²⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/295.

²⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/286.

²⁶ İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 3/137.

²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/34.

²⁸ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/337-345; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/279-281.

tercih olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü kendisi Yemenî taraftarı biri iken, Kaysîler Mervân'ın saflarında idiler.²⁹

Emevî devletinde Velîd b. Yezîd'in darbe sonucu tahtan indirilerek öldürülmesi devleti süratle yıkıma götüren aile içi çekişmelerin aleni olarak gün yüzüne çıkmasına neden olmuştu. Böylesine karmaşık siyasi bir ortamda halifelere itaatle bağlı olan valiler de kendilerini sağlama alma adına bazı siyasi tedbirlere başvurma ihtiyacı hissetmişlerdir. Mansûr b. Cumhûr'dan sonra Irak'a vali olan Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'in hareketini bu duruma örnek göstermek mümkündür. Buna göre Hz. Ali'nin kardeşi Ca'fer b. Ebî Tâlib'in torunlarından, Medîne'de doğup büyümüş olan Abdullah b. Muâviye³⁰ 126/743 yılında kardeşi ile beraber Irak valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'i ziyaret etmek için Kûfe'ye gelmişti. İsyan amacı taşımayan bu ziyaret sebebiyle vali Abdullah b. Ömer, misafirlerine ikramda bulunup onları güzelce ağırladı. Bu durum halife Yezîd b. Velîd'in vefat edip yerine kardeşi İbrahim Velîd'e biat edilinceye kadar devam etti. Irak valisi Abdullah b. Ömer de insanları yeni halifeye biate davet etti. İnsanlar da bu davete icabet ettiler. Ancak bu sırada Mervân b. Muhammed'in biate yanaşmadığı ve ordusuyla İbrahim b. Velîd'in üzerine doğru yola çıktığı haberi geldi. Bunun üzerine vali Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Muâviye'yi yakınında tuttu. Bununla beraber ona verdiği atıyyeyi de artırdı. Irak valisi Abdullah b. Ömer'in böyle davranmaktan maksadı Mervan b. Muhammed ile İbrahim b. Velîd arasındaki mücadeleden Mervan'ın galip çıkması durumunda Abdullah b. Muaviye'nin de desteğiyle Mervan'a karşı mücadele etmekte.³¹

Görüleceği üzere vali Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz kendisi de Ümeyye ailesinin bir ferdi olarak aile içi bu çekişmede halife İbrahim b. Velîd'in tarafında yer aldı. Bunu yaparken de pek çok Hz. Ali taraftarı gibi isyan etme potansiyeli olan Abdullah b. Muaviye'nin desteğini ummaktan bile geri kalmadı.

Emevî devletinde Halife Velîd b. Yezîd darbe ile tahttan indirilerek öldürülmüş, yerine gelen Yezîd b. Velîd de vefatı nedeniyle kısa süre hilafette kalabilmişti. Onun yerine halife olan İbrâhim b. Velîd'in halifeliliğini kabul etmeyen Mervân b. Muhammed ise ordusu ile Şam'a doğru harekete geçmişti. Süheyl Takkûş'un ifadesiyle devletin içinde bulunduğu bu kaos ortamı hanedan üyelerinin gönüllerindeki hırsları harekete geçirmiş ve herkes kendisini devlet başkanlığı konusunda hak sahibi görmeye başlamıştı.³² Bu konuda kendisini hak sahibi görenlerden biri de bağımsız hareket etme eğilimi bulunan ve o sırada Irak valisi olan Abdullah b.

²⁹ Kabilelerin desteklediği idareciler hususunda geniş bilgi için Bkz. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/343.

³⁰ Hasan Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 134; Ethem Ruhi Fırlı, "Abdullah b. Muaviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Ekim 2023).

³¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/322-324; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/270-271; Nebîh Âkil, *Târihu hilafetü benî Ümeyye* (Daru'l Fikr, 1975), 364.

³² Muhammed Süheyl Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, çev. Mücahit Yüksel (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016), 201-202.

Ömer b. Abdülaziz idi. O, Mervân b. Muhammed'in yönetimi ele geçirmesini kabul etmeyerek eski şekli üzerine bölgeyi idare etmeye devam etti. Bunu yaparken de en büyük desteği Yemenî kabilelerden alıyordu. Mervân b. Muhammed ise onun bu hareketine başlangıçta fazla önem vermese de Abdullah b. Ömer'in günden güne gücünü artırdığını görünce onunla mücadeleye girişti.³³

Tüm bunlardan sonra Emevîler'in son döneminde gerek merkezdeki iktidar mücadelesi ve gerekse Irak bölgesindeki devlet görevlilerinin kendi aralarındaki çekişme, muhalif grupların hareketlerine zemin hazırlamıştı diyebiliriz. Bu durum devletin yıkılışını hızlandıran en önemli etkenlerden olmuştur.

3. İbn Hübeyre'nin Marifetiyle Irak'ta Emevî Hakimiyetini Yeniden Sağlaması

Irak'ta durum bu minval üzere iken Mervân b. Muhammed, bölgede düzeni sağlaması için Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'yi oraya vali olarak atadı. Yezîd b. Hübeyre 129/746-747 yılı Ramazan ayında önce Kûfe'ye varıp oradaki Hârîcileri hezimete uğrattıktan sonra Vâsıt şehrine geçerek burada eski vali Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'i yakalatarak hapsedti.³⁴ İbn Hübeyre eski valiyi Cezîreye gönderdi ve Abdullah b. Ömer, ölene kadar Harran'da hapiste kaldı.³⁵

Yezîd b. Ömer b. Hübeyre Irak'a vali olduktan sonra bölgede Emevî devletinin egemenliğini yeniden tesis etti. Bu durumu İbn Esîr: "İbn Hübeyre, Hârîcilerin köküne Irak'tan kazıdı ve Irak'ı ele geçirdi"³⁶ şeklinde aktarırken; diğer bazı kaynaklarda ise bu durum "İbn Hübeyre, Irak'ı Mervân b. Muhammed'in idaresi altında topladı. Emevî devleti adına Irak'ı itaat altına alan ilk kişi Ziyâd b. Ebîh iken bunu gerçekleştiren son kişi ise Yezîd b. Ömer b. Hübeyre oldu"³⁷ şeklinde ifade edilmektedir.

İbn Hübeyre bölgede hakimiyeti büyük oranda askerî faaliyetlerle sağladı. Bunu yaparken bölgeye geldikten sonra Hârîci isyanlarını bastırmakla işe başladı.³⁸ Daha sonra Abdullah b. Ömer zamanında isyan eden Abdullah b. Muaviye'nin üzerine gidip onu mağlup etti.³⁹ Diğer taraftan kendinden önceki valilerden olan ve Hârîcilerle birlikte hareket eden Mansûr b. Cumhûr'u yenilgiye uğrattı. Daha sonra da Vâsıt'a bulunan ve selevî durumundaki vali Abdullah b. Ömer'in üzerine giderek onu yakaladı ve hapsedti.⁴⁰ Bütün bunlar İbn Hübeyre'nin askeri başarıları olarak değerlendirilebilir. Onun bu başarıları sayesinde Irak bölgesinde asayiş yeniden

³³ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 183-184; Takkûş, *Emevî Devleti Tarihi*, 202.

³⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/376; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/294.

³⁵ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 9/197; Abdulmunim Macid, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabîyye asru'l-hulefâi'l-Ümeviyyîn*, ts., 318.

³⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/293.

³⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/313; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 28/15-16.

³⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/293; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/313; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 28/15-16.

³⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/398-401; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/306-308.

⁴⁰ Aksu, *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı*, 132-133.

sağlanmış oldu.

Irak'ın son genel valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, bölgede Emevî hakimiyetini son kez tesis etmeyi başaran kişi olmuştu.⁴¹ Bunu büyük oranda askeri faaliyetlerle gerçekleştiren İbn Hübeyre, hakimiyetini perçinlemek ve halkın da desteğini sağlamak için ulemeden istifade etme yoluna gitmişti. Buna göre o, Irak'ta çıkan karışıklıkları düzene sokabilmek için aralarında İbn Ebî Leylâ ve İbn Şübrüm'e'nin de olduğu fukahayı çağırarak onlardan her birine birer görev tevdi etmiş, onlar da kabul etmişti. Ebû Hanife'ye de bir elçi göndererek görev teklifinde bulunmuş ancak o bunu kabul etmemişti.⁴² İbn Hübeyre bu sayede fukahayı kendi emri altına alarak isyanları bastırma konusunda onlardan istifade edecekti. İbn Hübeyre fukahayı, isyancıları cezalandırmak için araç olarak kullanmak istiyordu. Haksız yere insanlara ceza vermek durumunda kalacağı için bu durumdan hoşlanmayan Ebû Hanife, valinin niyetinin kendilerini kullanmak olduğunu anladığı için görevi kabul etmemişti.⁴³

İbn Hübeyre'nin Ebû Hanife'ye resmi devlet görevi teklif ettiği olay bir çok kaynaktan teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır. Buna göre olay özetle şöyle olmuştur: Irak genel valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, Kûfe'nin önde gelen fukahasından Ebû Hanife'yi Kûfe kadılığına getirmek istemişti. Ancak Ebû Hanife bunu kesin bir dille reddetmişti. Bunun üzerine görevi kabul etmesi konusunda ısrarcı olan İbn Hübeyre, aksi halde kendisini cezalandıracağını söylemişti. Buna rağmen görevi kabul etmeyen Ebû Hanife vali tarafından sopa vurularak cezalandırılmıştı. Ancak verdiği cezaların onu kararından vazgeçirmediğini gören İbn Hübeyre sonunda Ebû Hanife'yi serbest bırakmıştır.⁴⁴ Hapisten çıkan Ebû Hanife bineğine binerek Mekke'ye kaçmış ve Abbâsiler hilafete gelinceye kadar orada kalmıştır.⁴⁵

İbn Hübeyre, şehirdeki ulemanın önde gelenlerinden Ebû Hanife'ye karşı taındığı bu tavırla onun nezdinde hem diğer alimlere hem de ahaliye göz dağı vermiş oluyordu. Bu uygulama önceki pek çok Irak valisinin de başvurduğu bir yöntemdi. Bu yöntem görünürde işe yarar gibi dursa da korku ile bastırılan insanlar fırsatını bulunca kendilerine bu durumu yaşatanların karşılarında yer alarak ortaya koyarlar. Nitekim Ebû Hanife başta olmak üzere Irak halkı Emevîlere karşı

⁴¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/313; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 28/15-16.

⁴² İbn Hâcer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkibi'l imâmi'l-a'zâm Ebî Hanife en-Nu'mân* (Dimeşk: Daru'l Hüda, 2007), 143-144; Vehbî Süleyman Gaveci, *Ebû Hanife'n-Nu'mân* (Dimeşk: Dâru'l Kalem, 1993), 356-357; Cem Zorlu, *Âlim ve Muhalif* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 151.

⁴³ Abdülhüseyn Ali Ahmed, *Mevkifü'l-hulefai'l-Abbâsiyyin min eimmeti ehli's-sünneti'l-erbaa ve mezâhibihim ve eserruhûl-fil-hayati's-siyasiyye fî'd-devleti'l-Abbâsiyye* (Katar, 1985), 33-34; Zorlu, *Âlim ve Muhalif*, 153.

⁴⁴ İbn Kuteybe, *el-Medrif*, 495; Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 2004), 13/327-329; Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd* (Beyrut: Dâru Sadr, ts.), 252; Abdülvâb b. Ahmed Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, ts., 1/45-46; Ahmet Yaman, "Siyaset-Hukuk İlişkisi Bağlamında Ebu Hanife Dönemi", *İslâmî Araştırmalar (Ebû Hanife Özel Sayısı)* 15/1-2 (2002), 279; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Kasım 2023).

⁴⁵ İbn Hâcer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkibi'l imâmi'l-a'zâm bi Hanife en-Nu'mân*, 143-144.

Abbâsî ihtilalini desteklemişlerdir. Bu da Abbâsî davetçilerinin işini kolaylaştırmıştı. Dolayısıyla Abbâsî davetinin Irak bölgesinde çok taraftar bulmasında, Irak'ın tarihi arka planının yanında bölge valilerinin bu tür uygulamalarının da çok fazla etkisi olduğu muhakkaktır.

Anlaşılan, İbn Hübeyre bölgede bozulan devlet nizamını yeniden tesis etmek için arayış içindeydi. Devlet gerek merkezdeki taht kavgaları ve gerekse de bölgedeki isyan girişimleri nedeniyle eski gücünde değildi. Bu nedenle yerel imkanlarla devlet egemenliğini sağlamaktan başka çare bulamayan İbn Hübeyre, bunun için ulemayı gözüne kestirmişti. Onlara yönetimde görev vermesi devlet idaresi adına zekice ve şura anlayışına uygun gibi duran bir girişim olsa da bu yöntem Ebû Hanife'nin tepkisi nedeniyle istenilen etkiyi gösterememiş olmalı. Burada Ebû Hanife'nin tepkisi, İbn Hübeyre'nin idari anlayışı hakkında bize bazı ipuçları verebilir kanaatindeyiz. Aslında Ebu Hanife Emevî idaresine karşı tepkisini Zeyd b. Ali isyanına destek vererek göstermişti. Muhtemelen oradaki desteği ile İbn Hübeyre'nin görev teklifini kabul etmemesi aynı gerekçelere dayanıyordu. Bu gerekçe tek cümle ile onların idari anlayışlarının uygun olmadığına dair kanaatinden kaynaklanıyor olmalıydı. Dolayısıyla Ebû Hanife valinin idari anlayışını kabul etmediği için onun yönetiminde görev almak istememişti. Bu tavır bir fıkıh âliminin hakkaniyetli kararlar alabilmesi adına doğru bir davranıştır. Buna karşın devlet yöneticisinin makamından aldığı güç ile insanlara haksız yere baskı yapması uygun bir idari politika değildi.

İbn Hübeyre Hârîci ve diğer isyancı gruplara karşı gösterdiği askeri başarılarını Abbâsî ihtilalcilerine karşı gösterememişti. Abbâsîler Horasân'da başlattıkları ihtilal neticesinde bölgeyi ele geçirdikten sonra Irak üzerine doğru yola çıkmışlardı. Abbâsîlerin on iki naibinden biri olan ünlü komutan Kahtabe b. Şebîb komutasında Irak üzerine sefere çıkan Abbâsî ordusu önüne çıkan engelleri biri bir aşarak ilerlemeye başlamıştı. Kahtabe'nin hezimetine uğrayanlardan biri olan Horasân valisi Nasr b. Seyyâr, Irak valisi İbn Hübeyre'den yardım istemiş, ancak istediği yardımı alamamıştı. Emevî halifesi Mervan'ın emri üzerine İbn Hübeyre, geç de olsa Nasr b. Seyyâr'a destek kuvveti göndermişse de bu ordu da yenilmekten kurtulamamıştı. İbn Hübeyre gönderdiği birliklerin yenildiğini öğrenince daha büyük bir orduyu Kahtabe'nin üzerine gönderdi. Ancak İbn Hübeyre'nin ordusu kendisinden sayıca çok az olan Kahtabe komutasındaki Abbâsî ordusuna yine yenildi. İbn Hübeyre durumu halifeye bildirince Mervân, Abbâsî ilerleyişini durdurmak için destek kuvvetler gönderdi. Ancak gönderilen ordu da Kahtabe karşısında varlık gösteremedi. Kahtabe, tüm bu başarılarından sonra Irak valisi İbn Hübeyre üzerine yürümeye karar verdi.⁴⁶

Kahtabe b. Şebîb'in üzerine doğru geldiğini haber alan İbn Hübeyre, sayısı elli üç bine ulaşan ordusu ile 131/748 yılının sonlarında düşmanı karşılamak için

⁴⁶ Aksu, *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı*, 206-212.

karargahını kurdu. İki ordu öncü kuvvetlerinin küçük çarpışmalarıyla bir süre karargahlarında kaldılar.⁴⁷ 132/749 yılı başında Kahtabe Kûfe'ye doğru harekete geçince İbn Hübeyre'nin adamları ona: "Sen onu Mervân'a bırakarak Horasân'a git, o seni takip etsin" dediler. Ancak İbn Hübeyre: "O Kûfe'yi bırakıp beni takip etmez" diyerek öncü birliğini Kahtabe üzerine gönderdi. İbn Hübeyre'nin ordusu yenilse de bu karşılaşmada Kahtabe de öldü. Ordusunun yenildiğini öğrenen İbn Hübeyre yanındakilerle birlikte Vasıt'a çekilmek zorunda kaldı.⁴⁸

İbn Hübeyre aldığı bu yenilgiden sonra Vasıt'a yönelince, yanındakiler kendisine bunun doğru bir hareket olmayacağını söylediler. Çünkü bu şekilde düşmana bizi kuşatma imkanı vermiş olacaksın dediler. Ya Kûfe üzerine gidip ölünceye veya muzaffer oluncaya kadar savaşalım ya da bu orduyu alıp Fırat'ı takip ederek Mervân'a gidelim dediler. Ancak İbn Hübeyre daha önce Mervân'ın emirlerine muhalefet ettiği için ondan korkuyordu. Bu nedenle kendisine yapılan tekliflerin hiçbirini kabul etmeyerek Vâsıt'a gitti. Çok geçmeden de gönderilen Abbâsî ordusu tarafından kuşatıldı. Zaman zaman şiddetli çarpışmaların yaşandığı kuşatma on bir ay kadar sürdü. Kuşatma uzadıkça içerde huzursuzluk çıkmaya başladı. Özellikle Yemenliler: "Bize yaptıklarından dolayı Mervân'a ve adamlarına yardım etmeyeceğiz" demeye başladılar. Bunu gören diğerleri de, onlar savaşmazsa biz de savaşmayız demeye başlamışlardı. Bu sırada Mervân'ın öldürüldüğü haberi gelince iyice dağılan İbn Hübeyre'nin ordusundan yanında sadece gençler ve yoksullar kaldı. Bunun üzerine İbn Hübeyre kuşatmanın komutanı Ebû Câfer Mansûr ile sulh yapmanın yollarını aramaya başladı. Nihayet Ebû Câfer, İbn Hübeyre'ye bir eman mektubu⁴⁹ yazdı. İbn Hübeyre yanındaki alimlerle kırk gün boyunca bu mektubu istişare ettikten sonra teslim olmaya razı oldu.⁵⁰

4. Şahsiyeti

İbn Hübeyre'nin sıradan halka karşı son derece cömert olduğu rivayet edilmektedir. Belâzûrî'nin rivayetine göre Yezîd b. Hübeyre çok cömert biri idi ve halka bolca yemek yedirirdi. Dahası yemekten önce halka büyükçe bardaklarda süt ve çeşitli içecekler ikram ettiği de ifade edilmektedir.⁵¹ Benzer şekildeki bir başka rivayete göre de Irak'ın son genel valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, Ramazan ayı boyunca fakirlere iftar yemeği vermişti. İhtiyaçlı olup da yemeğe katılamayanlara ise bu ayı rahat bir şekilde geçirebilmeleri adına maddi yardımda bulunmuştu.⁵² Bu tutumunu Ebû Hanife'ye karşı takındığı tavırla birlikte değerlendirdiğimizde;

⁴⁷ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 477.

⁴⁸ Abdülaziz Dürî (ed.), *Ahbâru'd-devleti'l-Abbâsiyye* (Beyrut: Dâru Sadr, 1971), 369-372; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/438-445; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/331-332.

⁴⁹ Mektubun metni için bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el İmame ve's-siyâse* (Beyrut: Daru'l Ezvai, 1990), 2/174-175.

⁵⁰ İbn Kuteybe, *el İmame ve's-siyâse*, 2/172-180; Belâzûrî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 4/192-202; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/483-492; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/356-360.

⁵¹ Belâzûrî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 4/191.

⁵² Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 380.

onun bir taraftan halka cömert davranarak onları hoşnut etmeye çalışırken diğer taraftan ulema üzerinden halkı itaat altında tutmaya çalıştığı görüntüsü verdiğini söyleyebiliriz.

İbn Hübeyre şehircilik anlamında da bazı ictimai faaliyetlerde bulunarak adını tarihe yazdırmıştır. Nitekim o Fırat nehri kenarında, Kûfe'nin yakınında bir şehir kurmaya başlamış ve oraya yerleşmişti. Şehrin az bir kısmını tamamlamıştı ki Mervân'ın mektubu kendisine ulaşmıştı. Mervân mektupta Kûfe halkına komşu olmaktan sakınmasını istiyordu. Bunun üzerine Yezîd b. Ömer b. Hübeyre şehri terk etmiş ve İbn Hübeyre sarayı diye isimlendirilen sarayını Sûra köprüsü yakınında bir yere yaptırmıştı. Abbâsîler yönetime gelince bu yarım kalmış şehri tamamlayarak buraya Hâşimiyye adını verseler de halk, şehri eskiden olduğu gibi İbn Hübeyre'nin ismi ile anmaya devam etti.⁵³

5. Vefatı

Vâsıt şehrinde Abbâsî ordusu tarafından kuşatılan İbn Hübeyre, ordu komutanı Ebû Câfer'den aldığı eman mektubundan sonra direnmeyi bırakmıştı. Ebû Câfer, İbn Hübeyre'ye gönderdiği emen mektubu için Ebû'l Abbâs'tan onay almıştı. Mektupta verdiği sözleri yerine getirmek isteyen Ebû Câfer, İbn Hübeyre'nin kalabalık gruplarla yanına gelmesine müsaade ediyordu. Ancak bu durumdan rahatsız olan bazı kişiler Mansûr'a müracaat ederek bu İbn Hübeyre'nin bu tavırlarından şikâyetçi oldular. Askerlerin ona saygı gösterdiğini, bu şekilde hareket ettiği için İbn Hübeyre'nin iktidarından hiçbir şeyin eksilmediğini söylediler. Bunun üzerine Ebû Câfer ona haber göndererek bundan sonra daha az kişi ile gelmesini bildirdi. Bunun sonra İbn Hübeyre, otuz kadar adamıyla gelmeye başladı, daha sonra ise yanındakilerin sayısını üç veya dört kişiye kadar düşürdü. Bu arada Abbâsî idarecileri onun durumu hakkında kendi aralarında istişare ediyorlardı. Ebû'l Abbâs, İbn Hübeyre'nin durumunu Ebû Müslim'e danışmıştı. Ebû Müslim onun hakkında "Düzgün bir yola taş atılırsa o yol bozulur. Vallahi İbn Hübeyre'nin bulunduğu yol düzelmez" diyerek bu konudaki görüşünü belirtmişti. Bunun üzerine Ebû'l Abbâs ısrarlı bir şekilde Ebû Câfer'i uyarak ondan İbn Hübeyre'yi öldürmesini istedi. Ebû Câfer'in direnmesi üzerine "ya onu öldürürsün ya da onu evinden alıp öldürmesi için ben birini gönderirim" dedi. Bunun üzerine Ebû Câfer onu öldürmeye karar verdi ve bir plan hazırlayarak İbn Hübeyre'nin öldürülmesini emretti. İbn Hübeyre'nin adamları etkisiz hale getirildikten sonra yanındaki oğlu ve diğer birkaç kişi ile kuşatıldı. Oğlu Dâvud gelenleri engellemeye çalışsa da öldürülmekten kurtulamadı. İbn Hübeyre de kucağındaki küçük çocuğunu bir kenara bıraktı ve secdeye kapandı. Bu vaziyette iken öldürüldü. Ebû Câfer tarafından kurulan bir tuzakla öldürülen İbn Hübeyre'nin başı kesilerek Ebû Câfer'e gönderildi.⁵⁴ İbn Hü-

⁵³ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 325-326.

⁵⁴ İbn Kuteybe, *el İmame ve's-siyâse*, 2/172-180; Belâzurî, *Ensâbü'l-eshraf*, 4/192-202; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/483-492; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 5/356-360.

beyre ve yakınındakilerin öldürülmesiyle Abbâsî iktidarı sağlamlaşmış oldu.⁵⁵ Öldürüldüğünde takvimler 132/750 yılının Zilkâde ayının son Pazartesi gecesini gösteriyordu.⁵⁶ Bu durumda İbn Hübeyre öldürüldüğünde yaklaşık kırk beş yaşında olmuş oluyordu.

Tüm bunlardan sonra Irak valiliğinin ilk yıllarında askeri anlamda İbn Hübeyre'nin gayet başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Son dönemde ise yıllarca birikmiş olan kin ve öfke ile önünde durulamaz bir sele dönen Abbâsî orduları karşısında mağlup olmaktan kurtulamamıştı. Emevîlerin sonunu getiren bu ihtilal karşısındaki yenilgi sadece İbn Hübeyre'nin başarısızlığı değildir elbette. Dahası devletin başkanı Mervân b. Muhammed öldürüldükten sonra bile sığındığı Vâsît şehrinde Abbâsîlere karşı mücadelesini sürdürmesi, çabasını göstermesi adına kayda değerdir. Ancak Nasr b. Seyyâr'ın yardım çağrısına müspet cevap vermemesi ve Abbâsî orduları karşısında alınan yenilgi sonrası Vâsît'a sığınmak yerine Kûfe'ye gidip düşmanla çarpışmak veya Mervân'ın yanına gidip ona destek olmak şeklindeki görüşleri kabul etmemesi ihtilalcilerin işini kolaylaştırmıştı. Onun bu şekilde davranmasının altında bazı nedenler olduğu kanaatindeyiz. Bunların başında devletin eski gücünden uzak olmasından dolayı herkesin başına buyruk hareket etmesi gelmektedir. Bir diğer neden ise idarecilerin birbirlerini rakip olarak görmesidir diyebiliriz. Nitekim daha önce değinildiği üzere Nasr b. Seyyâr, Mansûr b. Cumhûr'un valiliği sırasında azledilmiş ancak bunu kabul etmemişti. Daha sonraki vali Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz ise Irak valisi olduğunda onun görevine devam etmesini istemişti. Bu durum Nasr b. Seyyâr'ın bölgedeki etkinliğini artırmıştı elbette. Irak'ın son kudretli valisi olarak görebileceğimiz İbn Hübeyre muhtemelen onun bu mevkiinden pek hoşlanmıyor olmalıydı. Dolayısıyla onun askeri yardım talebine olumlu cevap vermemesinin altındaki nedenlerden biride bu olmalıydı. Bütün uyarılara rağmen Vâsît'a sığınarak kuşatmaya maruz kalması ise askeri anlamdaki en büyük hatası gibi durmaktadır. Ancak Abbâsî ihtilalinin önünde durulamayacak bir ivme kazandığını yakînen görmüş olması nedeniyle böyle bir tercihte bulunmuş olması da muhtemeldir. Bunun farkında olan İbn Hübeyre Vâsît'a sığınarak uzun müddet hayatta kalabilmiş ve sonunda kendisi ile yanındakiler için bir eman alabilmişti. Eğer verilen sözler tutulup ihanete uğramasaydı yaptığı bu seçimle askeri başarısını konuşuyor olacaktık diyebiliriz.

İbn Abdîrrabîh'in eserindeki rivayet onun, Abbâsî ihtilalini tahmin ettiğini dahası sanki yeni yönetimden bir beklenti içerisinde olduğu izlenimi vermektedir. Buna göre İbn Hübeyre eman mektubunu alıp verilen güvenceden emin olmak için birkaç adamıyla birlikte Mansûr'un yanına gitmiş ve şöyle demişti: "Sizin bu devletiniz yenidir. Devletinizin güzelliğini insanlara tattırın ve acısından onları uzaklaştırın ki sevginiz insanların kalplerine yerleşsin ve onların dilinde hayırla anılır ola-

⁵⁵ İbn Kuteybe, *el İmame ve's-siyâse*, 2/179.

⁵⁶ Halîfe b. Hayyât, *Tarihu Halîfe b. Hayyât*, 491.

sınız. Ben hep bu daveti bekleyip durdum” demişti. Bunun üzerine Ebû Câfer onunla uzunca bir süre konuştuktan sonra kalbi mutmain olmuştu. Ancak buna rağmen daha sonra onu öldürmüştü.⁵⁷

Sonuçta Hulefâyı Râşidîn döneminin bölgede Emevî idaresine karşı direnen son kişisi Ziyâd b. Ebîh gibi İbn Hübeyre de, Abbâsi idaresine karşı Emevîlerin son direnişçisi olarak tarihteki yerini almıştı. Bir farkla ki Ziyâd, bir süre sonra Emevî devletinde de idareciliğine devam edip adından söz ettirirken, İbn Hübeyre ise Abbâsî yöneticileri tarafından öldürülmüştü.

Sonuç

Emevîlerin Irak bölgesi son genel valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre göreve geldiğinde bölgede devlet otoritesi neredeyse yok olma noktasındaydı. Kendinden önceki valilerden Abdullah b. Ömer görevi devretmeyi kabul etmeyip mücadelesine devam ederken, Mansûr b. Cumhûr ise muhalif gruplarla Emevî karşıtı cephede yer alıyordu. Bütün bu durumları bertaraf etmeyi başaran Yezîd b. Ömer b. Hübeyre bölgede son defa Emevî hakimiyetini sağlamaya muvaffak olabildi. Bu başarısını sağlam temellere oturtabilmek adına ulemayı da yönetim kadrosunda görevlendirmek istemişti. Lakin Ebû Hanife'nin bunu kabul etmemesi nedeniyle emeline ulaşamamıştı. Dahası Ebû Hanife'ye işkence etmesi Müslümanların tepkisine neden olmuştu. İbn Hübeyre, Irak'ın merkezinde görünürde hakimiyeti sağlamış olsa da merkezden uzak Horasân'da Abbâsî propagandası bir hayli mesafe kat etmişti. Horasân valisi genel validen bu konuda askeri anlamda yardım talep etmişse de İbn Hübeyre ilk anda bu yardımı yapmaktan imtina etmişti. Nihayetinde önü alınamaz bir hale gelen Abbâsî ihtilali bölgede kendi hakimiyetini ikame ederek Emevî devletine son vermişti. Irak'ın son genel valisi İbn Hübeyre bir süre daha direnmişse de sonunda teslim olmaya ikna olmuştu. Teslim olduktan sonra Ebû Câfer'in yanında bir müddet güven içinde yaşamaya devam etmişti. Çok zor bir dönemde göreve gelen İbn Hübeyre halka karşı son derece son derece cömert davranmış, özellikle Ramazan aylarında fakirlere iftar sofraları kurmuştu. Bundan başka şehircilik anlamında da adından söz ettiren Irak'ın son genel valisi, kendisine tam manada can emniyeti verilmiş olmasına rağmen kısa bir süre sonra yeni kurulan Abbâsî devleti yöneticileri tarafından tehdit olarak görüldüğü için öldürüldü. Zor şartlarda göreve geldiği Irak'ı tekrar hakimiyet altına alarak Irak'ın kudretli valilerinden biri olduğunu ortaya koyan İbn Hübeyre, Ebû Hanife'ye yaptığı eziyetle de idarede şiddeti yöntem olarak benimseyen valilerden biri olduğu izlenimi vermiştir.

Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, bölgede Emevî egemenliğini tesis etmek için muhalif unsurlardan daha fazla devletin eski yöneticilerle mücadele etmiştir. Bu durum devletin yıkılış nedenleri arasında sayılan iç çekişmelerin en bariz göstergesi-

⁵⁷ Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdırabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 1983), 1/74.

dir. İbn Hübeyre bölgenin eski idarecilerini de etkisiz hale getirerek devlet egemenliğini yeniden tesis etse de, bütün enerjisini bu işe harcadığı için Abbâsî ihtilalinin büyümesine mani olamamıştı. Eğer ilk anda bu enerjisini iç çekişmeler yerine ihtilalcilerle mücadele etmeye yönlendirebilseydi muhtemelen devletin ömrünü uzatmaya muvaffak olacaktı. Ancak Horasân valisi Nasr b. Seyyâr'ın yardım çağrısına destek vermemesi ve Abbâsî ihtilalcileri karşısında bütün uyarılara rağmen Vâsıt şehrine çekilerek stratejik bir hata yapması, kendi sonunu hazırlamıştır. Abbâsî idarecileri tüm Emevî yöneticilerini bertaraf ettikten sonra, karşılarında son Emevî gücü olarak gördükleri İbn Hübeyre'yi de katlederek egemenliklerini sağlamlaştırmışlardır.

Author Contributions / Yazarların Katkısı: In the each of th conceptualization, methodology, software, investigation, writing review, editing and discussion processes, author-1 contribution rate is 40% author-2 contribution rate is 30% and author-3 contribution rate is 30%. / Kavramsallaştırma, metodoloji, yazılım, araştırma, metin taslağının hazırlanması, metnin yazılması ve tartışma süreçlerinin her birinde, yazar-1 katkı oranı %40, yazar-2 katkı oranı %30 ve , yazar-3 katkı oranı %30'dur.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Ahmed, Abdülhüseyin Ali. *Mevkîfü'l-hulefai'l-Abbasiyyîn min eimmeti ehli's-sünneti'l-erbaa ve mezâhibihim ve eserruhû fil-hayati's-siyasiyye fî'd-devleti'l-Abbasiyye*. Katar, 1985.
- Âkil, Nebîh. *Târîhu hilafetu benî Ümeyye*. Daru'l Fikr, 3. Baskı, 1975.
- Aksu, Ali. *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı*. İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 2007.
- Atvan, Hüseyin. *Sîretü Velîd b. Yezîd*. Kahire: Daru'l Meârif, ts.
- Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbü'l-eşrâf*. ed. Süheyl Zekkar - Riyaz Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 1996.
- Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Fütûhu'l-büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Baskı, 2013.
- Dîneverî, Ebü Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbârü't-tvâl*. ed. Abdul Mut'im Âmir. Beyrut, ts.
- Dûrî, Abdülaziz (ed.). *Ahbârü'd-devleti'l-Abbâsiyye*. Beyrut: Dâru Sadr, 1971.
- Ez-Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm, kâmus terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-musta'rebîn ve'l-musteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut, 15. Baskı, 2002.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Abdullah b. Muaviye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Ekim 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-muaviye>
- Gömbeyaz, Melek Yılmaz. "Emevîler Dönemi Bir Irak Genel Valisi Portresi: Ömer b. Hübeyre". *Karedeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2016), 120-156.
- Ğavecî, Vehbî Süleyman. *Ebü Hanîfe'n-Nu'mân*. Dimeşk: Dâru'l Kalem, 5. Baskı, 1993.
- Halîfe b. Hayyât. *Tarihu Halife b. Hayyât*. çev. Abdulhâlık Bakır. Ankara, 2001.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Siyâsî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*. çev. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebü Bekr Ahmed b. Alî. *Târîhu Bağdâd*. 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 2004.
- Ibâdî, Ahmet Muhtar. *fî't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*. Beyrut, 1972.
- Iş, Yusuf. *ed-Devletü'l-Ümeviyye*. Dimeşk Suriye: Daru'l Fikr, 1975.
- İbn Abdîrahmân, Ebü Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-İkdü'l-ferîd*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 1983.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu medîneti Dimaşk*. 82 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 1995.
- İbn Hâcer el-Heytemî. *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkibi'l İmâmî'l-A'zâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. Dimeşk: Daru'l Hüda, 1. Baskı, 2007.
- İbn Haldûn, Ebü Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *Târîhu İbn Haldûn*. ed. Halil Şehade - Süheyl Zekkar. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 2001.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân*. ed. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1978.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *Cemheretü ensâbi'l-Arab*. Kahire: Daru'l Meârif, 5. Baskı, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. ed. Ziya Kazıcı. çev. Mehmet Keskin. 14 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim. *el İmame ve's-siyâse*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l Ezvai, 1990.
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Meârif*. Kahire: Daru'l Meârif, 4. Baskı, ts.
- İbnü'l Esîr, Ebu-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-tarih*. ed. Mertol Tulum. çev. Heyet. 11 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- Macid, Abdulmunim. *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye asru'l-hulefâi'l-Emeviyyîn, ts*. Muhammed Şa'ban, Muhammed Abdülhâyy. *Sadrü'l-İslâm ve'd-devleti'l-Ümeviyye*. Beyrut, 1987.

- Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Safedî, Ebü Saîd Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. 29 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi'l Tûrasi'l Arabiyye, 2000.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Őa'rânî, Abdulvâb b. Ahmed. *Tabakâtü'l-kübrâ*. 2 Cilt, ts.
- Taberî, Ebü Câfer Muhammed b. Cerîr. *Târihu't-Taberî*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Emevî Devleti Tarihi*. çev. Mücahit Yüksel. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Baskı, 2016.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târihu'd-devleti'l-Ümeviyye*. Beyrut: Daru'n-Neffas, 7. Baskı, ts.
- Uzunpostalcı, Mustafa. "Ebü Hanife". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 11 Kasım 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hanife>
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukûtu*. çev. Fikret İŐiltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- Ya'kubî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İŐhâk b. Ca'fer. *Tarîhu'l-Yâ'kubî*. 2 Cilt. Beyrut, 2010.
- Yaman, Ahmet. "Siyaset-Hukuk İlişkisi Bağlamında Ebu Hanife Dönemi". *İslâmî Araştırmalar (Ebü Hanife Özel Sayısı)* 15/1-2 (2002), 273-281.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. 23 Cilt. Beyrut, 1996.
- Zorlu, Cem. *Âlim ve Muhalif*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı, 2013.